

С.В. Сорокін

*Київський національний лінгвістичний
університет*

ВІДНОСНО-АТРИБУТИВНИЙ ЗВОРОТ У СУЧАСНІЙ ТУРЕЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ І СПОСОБИ ЙОГО ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У процесі теоретичного пізнання і дескрипції граматичної будови й особливостей турецької мови й, відповідно, під час їх викладання студентам виникають декілька теоретичних і прикладних (насамперед перекладацького характеру) проблем, які й досі не отримали задовільного розв'язання в наявних наукових і навчальних джерелах попри свою теоретичну й практичну вагу. До таких граматичних утворень належить, зокрема, та форма, якій ми вирішили присвятити нашу розробку. Навіть той факт, що вона не отримала загальноприйнятої в тюркології термінологічної дефініції, а в деяких джерелах взагалі не має будь-якої назви, свідчить про серйозність проблеми. Показовими є її описові назви (наприклад, в академічній граматиці А.М.Кононова – "афікс - (s)l як показник відносного зв'язку [1:523] тощо, у підручнику П.І.Кузнецова "конструкція *damı yanan ev*", "складні означальні конструкції" [2:223], які "з легкої руки" деяких авторів підручників турецької мови використовуються у викладацькій практиці.

Проблемність цієї граматичної конструкції виявилася не лише в складності її дефініції, а й у описі: тюркологи обмежувалися переважно дескрипціями її окремих фактичних реалізацій, нехтуючи системним підходом; щодо турецьких мовознавців, вони взагалі виявляли повне ігнорування цього явища – як, зрештою, і багатьох інших явищ у турецькій мові, оскільки, напевне, не вважають їх проблемними ані з погляду теоретичного опису, ані практичного використання в мовленні.

У пропонованій статті ми ставимо собі за мету визначити формально-структурні й функціональні характеристики названої конструкції, провести паралелі з українською мовою, що, на наш погляд, необхідне з погляду оволодіння нею як частиною граматичної системи турецької мови й ведення практичної перекладацької діяльності. Досягнення мети здійснюється з використанням, з одного боку, методу семантичної інтерпретації а, з другого боку, – методу зіставлення, коли до дослідження залучаються схожі явища української мови. Результати такого дослідження, безумовно, стануть у пригоді всім, хто вивчає турецьку мову або ж використовує її у практичній перекладацькій чи викладацькій діяльності, як з погляду її теоретичного опанування, так і задля розв'язання низки прикладних, зокрема й перекладацьких, проблем, пов'язаних із нею.

Почнемо з проблеми дефініції розглядуваного граматичного явища; маємо справу зі специфічною синтаксичною конструкцією, яка виконує атрибутивну функцію (відповідно, як і будь-який атрибут – приіменний, придієслівний, припрієменниковий тощо – завжди розташовується перед означуваним) і перебуває в дистантній позиції, а із семантичного погляду реалізує релятивно-посесивні відношення; формально-структурним базисом для утворення цієї конструкції в сучасній турецькій мові є дієприкметники. Для дефініції так званих "розгорнутих членів речення" [3] у вітчизняній тюркології нерідко використовуються терміни "(синтаксичний) зворот" – розгорнутий зворот, абсолютний зворот, означальний зворот, дієприкметниковий зворот, відносний зворот тощо. З урахуванням усіх перелічених чинників і класифікаційних параметрів нам видається цілком логічним запропонувати для досліджуваної форми дефініцію "відносно-атрибутивний зворот"; така назва, на нашу думку, цілком і повністю відображає її сутнісні характеристики.

Якщо провести паралелі з українською мовою, то відносно-атрибутивні звороти слугують еквівалентами українських підрядних означальних речень з відносним заміном "який" у родовому відмінку (*кого? чого?* – "якого", "якої", "яких").

Відносно-атрибутивні звороти загалом поділяються на два типи: 1) відносно-атрибутивний зворот без службових імен; 2) відносно-атрибутивний зворот зі службовими іменами.

Відносно-атрибутивний зворот першого типу відповідає українським підрядним означальним реченням зі сполучником “який” у родовому відмінку, наприклад: *Жінка, син якої ходить до нашої школи...*, *Чоловік, машину якого вчора було вкрадено...*, *Мій друг, з батьком якого я бачився вчора в супермаркеті...* тощо. Фактично українське підрядне означальне речення згаданого типу позначає відношення належності; слово підрядного речення, яке пов’язується відношеннями належності з котримсь із слів головного речення й поєднується з ним сполучником “який” у родовому відмінку, позначає “об’єкт належності” (у першому з наведених вище фрагментів речень об’єкт належності позначений словом “син”, у другому – словом “машина”, у третьому – “батько”). Отже, ми бачимо, що слово, яке позначає об’єкт належності, може виступати у функції різних членів підрядного означального речення: слово “син” (у першому фрагменті речення) є підметом підрядного речення, слово “машина” (у другому фрагменті речення) є прямим додатком у підрядному реченні, слово “батько” (у третьому фрагменті речення) є прийменниковим додатком у підрядному реченні.

Схема, за якою утворюється відносно-атрибутивний зворот, зводиться до такого: а) відносно-атрибутивний зворот, як і будь-який означальний зворот у турецькій мові, ставиться перед тим словом, до якого він належить; б) слово, яке позначає об’єкт приналежності, посідає перше місце у відносно-атрибутивному звороті й отримує афікс присвійності третьої особи однини (*-sı⁴, -i⁴*), рідше множини (*-ları/ -leri*) й ставиться в основному відмінку, коли воно позначає реальний суб’єкт дії (тобто є підметом українського підрядного означального речення); в) присудок підрядного речення ставиться на останньому місці відносно-атрибутивного звороту й набуває форми дієприкметника, найчастіше теперішнього-минулого часу (*-an/ -en*), рідше – минулого часу (перфектний дієприкметник) *miş⁴*, майбутнього часу (інтенсивний дієприкметник) *-ecek²* (це визначається часовою площиною, в якій відбувається дія, позначена присудком підрядного означального речення; якщо це минулий або теперішній час – використовується *-an/ -en*, якщо результат у вигляді стану (статальний перфект) – використовується *-miş*, якщо майбутній час з відтінком наміру до здійснення дії – використовується *-ecek*); г) другорядні члени українського підрядного речення розташовуються всередині відносно-атрибутивного звороту за загальними правилами інтеграції турецького речення.

Таким чином, за цією схемою ми можемо перекласти перші два з трьох наведених вище фрагментів українських речень: *Жінка, син якої ходить до нашої школи...* – *Oğlu okuluma giden kadın...*; *Чоловік, машину якого вчора було вкрадено...* – *Arabası dün kaçıran adam...*

У разі, коли в підрядному означальному реченні наявний власний підмет, який позначає не об’єкт належності, а якийсь інший предмет (особу) (як у третьому з наведених фрагментів речень, де підмет підрядного речення “я”), такий підмет ставиться на початку відносно-атрибутивного звороту в родовому відмінку; щодо присудка підрядного означального речення, то він у межах відносно-атрибутивного звороту набуває форми особового дієприкметника (*-dik⁸/ -ecek²*). Слово, яке позначає об’єкт належності, у цьому разі набуває афікса потрібного за смислом відмінка або до нього додається необхідний за смислом післяйменник (у нашому реченні це післяйменник *ile*). Перекладімо запропонований фрагмент речення: *Мій друг, з батьком якого я бачився вчора в супермаркеті...* – *(Benim), babasıyla dün süpermarkette görüştüğüm arkadaşım...*

Як і в будь-якому турецькому звороті або реченні, порядок слів усередині відносно-атрибутивного звороту може змінюватися залежно від логічного наголосу: слово, яке в синтаксичній конструкції є логічно більш наголошеним, ставиться ближче до присудка (предиката звороту). Наведімо ще кілька прикладів: *Професор, лекції якого ми слухаємо із захопленням, відомий в усьому світі* – *Derslerini heyecanla dinlediğimiz*

profesör, tüm dünyada biliniyor; Машина, двигун якої я поміняв, тепер стала швидше їздити – Motorunu değiştirttiğim araba şimdi daha hızlı gitmeye başladı.

Таким же чином утворюються відносно-атрибутивні звороти з просторовим значенням (у таких зворотах слово, яке позначає об'єкт належності, отримує афікс відповідного просторового відмінка – місцевого, висхідного або давального), наприклад: *Mi пройшли під деревом, у затінку якого паслися вівці* (локативні відношення) – *Gölgesinde kuzuların otlatığı bir ağacın altından geçtik; Я побачив будинок, на порозі якого сидів якийсь чоловік* (локативні відношення) – *Eşiğinde bir adamın oturduğu bir ev gördüm.*

У зв'язку зі сказаним слід зробити одну ремарку: предикат відносно-атрибутивного звороту інколи може позначатися не лише дієприкметником, а й прикметником. Порівнюючи з відповідними конструкціями української мови, відзначаємо, що найчастіше це відбувається тоді, коли присудок відповідного українського підрядного означального речення є іменним, позначеним прикметником, наприклад: *У сусідній квартирі живе жінка, в якої дуже красива дочка* (= дочка якої дуже красива) – *Komşu dairedede, kızı çok güzel bir kadın ouruyor; Там ми побачили будинок, двері якого (були) пофарбовані* (пофарбовані – *boyalı* – у турецькій мові це прикметник) *в зелений колір* – *Orada, kapısı yeşile boyalı bir ev gördük.* Коли ж присудок українського підрядного означального речення позначений іменником, займенником або числівником, предикатом відносно-атрибутивного звороту стає дієприкметник-зв'язка *olan* (який іноді може еліптуватися), наприклад: *Професор Сезер, брат якого є моїм приятелем, завтра приїжджає до Анкари* – *Kardeşi benim arkadaşım olan profesör Sezer, yarın Ankara'ya geliyor.*

Інколи, як зауважує А.М.Кононов [1:525], предикат відносно-атрибутивного звороту може бути позначений предикативним іменем *var* або *yok* (наприклад, *Kolu yok bir adam... – Чоловік, у якого немає руки...*), однак у сучасній турецькій мові такі випадки майже не зустрічаються, а предикат подібних зворотів також замінюється на дієприкметник-зв'язку, відповідно *olan* або *olmayan* (рідше *bulunan* або *bulunmayan*); отже, таке використання може вважатися архаїчним.

Відносно-атрибутивні звороти зі службовими словами будуються за схожим принципом з деякими незначними відмінностями. У зворотах цього типу найчастіше має місце позначення просторових відношень, які в українських підрядних означальних реченнях номінуються відповідними прийменниками (рідше – деякими повнозначними словами просторової семантики, наприклад, “усередині”, “назовні” і т.д.) у поєднанні з відносним прикметником “який”, відповідно узгодженим (як-от: “в якому...”, “на якому...”, “на який...”, “з-під якого...”, “усередині якого” тощо). У турецьких відносно-атрибутивних зворотах такі відношення номінуються службовими іменами *iç, alt, üst, üzer, arka* тощо. Наведемо приклади: *Я побачив дерево, під яким сиділо декілька чоловіків; Ми увійшли до кімнати, посередині якої стояла якась жінка.*

Формальною відмінністю українських підрядних означальних речень, описаних вище, від тих, які описуються в цьому пункті, є те, що в перших з них відносний займенник “який” завжди має форму родового відмінка, у той час як у реченнях другого типу відносний займенник “який” набуває того відмінка, якого вимагає просторовий сполучник. Звернімо увагу також і на те, що в підрядних реченнях зазначеного типу бракує слова, яке позначає об'єкт належності (тобто особу або предмет, які вступали б у посесивні відношення із суб'єктом, позначеним котримсь із слів головного речення. Порівняймо, наприклад, фрагменти речень: а) *Жінка, син якої ходить до нашої школи...* і б) *Дерево, під яким сиділо декілька чоловіків...* У першому з наведених зразків об'єкт належності позначений словом “син”, а в другому зразку такого об'єкта немає – місце об'єкта належності посідає службове слово).

Відносно-атрибутивні звороти другого типу будуються за такою схемою: а) відносно-атрибутивний зворот завжди стоїть перед тим словом, до сфери якого належить – це ми вже зазначали вище; б) на першому місці у відносно-атрибутивному звороті перебуває службове слово, до якого додається афікс присвійності третьої особи однини

(-si⁴, -i⁴), рідше множини (-ları/ -leri), а також необхідний за смыслом афікс просторового відмінка (давальний, місцевий, висхідний); в) далі в основному відмінку стоїть слово, що позначає суб'єкт дії, тобто слово, яке в українському підрядному реченні є підметом другорядної дії; г) на останньому місці у відносно атрибутивному звороті виступає предикат – дієслово, яке в українському підрядному реченні є присудком, у відносно-атрибутивному звороті набуває форми дієприкметника теперішнього-минулого, минулого або майбутнього часу за тим само принципом, який був описаний вище. Приклад: *Потрібно зачинити двері, з-під яких тече вода – Altundan su akan kapıyı kapatmak lazım.*

Ця схема застосовується в тому разі, коли суб'єкт відносно-атрибутивного звороту (а отже, й українського підрядного речення) позначає: а) незлічений об'єкт, як-от “вода”, “пісок” тощо; б) кількісно невизначений об'єкт, як-от “квітки (у невизначеній кількості)”, “каміння (у невизначеній кількості)” тощо. Таким чином, слово, яке позначає суб'єкт другорядної дії (відносно-атрибутивного звороту), завжди стоїть в однині, але позначає незлічений або (рідше) кількісно невизначений об'єкт. Приклади: *Üstünde buğday yetişen tarla...* – *Поле, на якому росте пшениця, İçinde çok az su bulunan testi...* – *Глечик, усередині якого (є) дуже мало води* тощо.

Суб'єкт відносно-атрибутивного звороту завжди набуває родового відмінка, а предикат – форми особового дієприкметника (-dik⁸/ -ecek²) у разі, коли слово-суб'єкт відносно-атрибутивного звороту позначає: а) істоту, незалежно від її кількісної характеристики (*Я подивився на машину, усередині якої сиділи двоє моїх приятелів – İçinde iki arkadaşımın oturduğu bir arabaya göz attım*); б) унікальний у своєму роді об'єкт (*Ми приїхали до місця, де (в якому) ніколи не буває зими – Hiç bir zaman kışın olmadığı bir yere geldik*).

Зазначимо також, що в турецькій концептуальній (мовній) картині світу, так само як і деяких інших мов світу, наприклад, англійської, тварини дуже часто не зараховуються до класу істот. Така ситуація склалася історично й у процесі розвитку мови увійшла до концептуальної картини турецької мови, але навряд чи можемо сказати, що вона міцно закріпилася в ній. Так, на сучасному етапі розвитку турецької мови схема відносно-атрибутивного звороту, яка була нормативною ще навіть кілька десятиліть тому й зафіксована, наприклад, у граматиці А.М.Кононова [1:525] та у художніх текстах, передбачала, що в разі, коли йдеться про тварин у невизначеній кількості, які постають як суб'єкт відносно-атрибутивного звороту, застосовується перша з описаних нами схем. Наприклад, речення типу (*Üstüne kuş binen dal...* – *Гілка, на яку сідають пташки...*, *Köpek kovalayan çocuk...* – *Дитина, за якою женуться собаки...*, *Gölgesinde kuzular otlayan <...> ağaçlar...* – *Дерева, у затінку яких пасуться вівці...* [4:99] у сучасній мові вважаються архаїзмами й інтегруються на основі особового дієприкметника (-dik/ -ecek), оскільки йдеться про істоту. Так само архаїзмами для сучасної мови залишилися речення на зразок *Güneş girmeyen yer...* – *Місце, куди не потрапляє сонце* (згадаймо приказку: *Güneş girmeyen yere doktor girer* – *У місце, в яке не потрапляє сонце, приходить лікар*); подібне використання часто трапляється в інших сучасних тюркських мовах, а в багатьох з них навіть є регулярним (так само, як і інші реліктові конструкції, рудименти яких залишилися і в сучасній турецькій мові, але під якими з погляду сучасної турецької мови немає нормативної бази, такі як вирази на зразок *balta görmedik orman*).

У сучасній мові частотними є випадки еліптування службового слова у відносно-атрибутивних зворотах другого типу, наприклад: *Ot biten yer* – *Місце, в якому росте трава...*, *Az su bulunan testi* – *Глечик, в якому мало води...*, *Arpa konulan kap* – *Посудина, в яку кладуть ячмінь...* тощо. У цьому разі правила, за якими інтегрується відносно-атрибутивний зворот, залишаються майже такими самими, за одним винятком: значно розширюється сфера використання особових дієприкметників. Так, у разі відсутності службового слова особовий дієприкметник використовується, коли суб'єкт відносно-атрибутивного звороту позначає не лише істоту (як у попередньому випадку),

а фактично будь-якого діяча (таким може бути навіть і неістота, наприклад, речення на зразок *Столик, на якому стоїть телевізор...* без службового слова може перекладатися лише за посередництвом особового дієприкметника: *Bir televizyonun bulunduğ u küçük bir masa...* – пор. *Üstünde (bir) televizyon bulunan masa...* – *Стіл, на якому міститься телевізор...*). Так само особовий дієприкметник використовується, коли суб'єкт звороту позначає множинний об'єкт (*Köpeklerin kovaladığı çocuk...* – *Дитина, за якою женуться собаки...*, *Kuşların konduğu dal...* – *Гілка, на яку сідають пташки...*), а також визначений об'єкт, який чимось виділяється з класу йому подібних.

Крім цього, слід згадати про специфіку використання дієприкметників *bulunan / olan* як предиката відносно-атрибутивного звороту. Коли названі дієслова позначають наявність або відсутність предмета (особи) й виступають у ролі предиката відносно-атрибутивного звороту, вони уможливають використання зворотів усіх описаних вище типів, незалежно від того, позначає слово-суб'єкт відносно-атрибутивного звороту неістоту чи істоту. Наведемо такі приклади: *Літак, на борту якого перебувають 180 пасажирів...*, *Аудиторія, в якій перебувають 20 студентів*. Ці зразки можуть перекладатися двома способами: а) *İçinde 180 yolcu bulunan uçak...*, *İçinde 20 öğrenci bulunan sınıf...*; б) *180 yolcunun bulunduğu uçak...*, *20 öğrencinin bulunduğu sınıf...* Конструкція, наведена в пункті а) може використовуватися лише тоді, коли слово-суб'єкт відносно-атрибутивного звороту позначає істоту, кількісно невизначену або яку супроводжує числівник (тобто, при слові немає афікса множини). Істотної семантичної різниці між наведеними варіантами перекладу немає. У решті випадків може використовуватися лише особовий дієприкметник – так, як це описано в попередніх пунктах.

У відносно-атрибутивних зворотах інколи може використовуватися також зворотний займенник *kendisi* – у межах його загальної семантики, коли йдеться про дію, звернену на самого діяча або спрямовану на об'єкт іншим діячем, наприклад: *kendisine pas verilen ouuncu...* – *гравець, якому дають пас*.

На сьогоднішній день у теорії і практиці граматики турецької мови ще низка проблем вимагають осмислення й дескрипції; серед них – проблема функціонування знахідного відмінка, зокрема й у зв'язку з перекладом, використання особових дієприкметників, інтеграція й функціонування розгорнутих підметових зворотів та деякі інші. Розв'язання цих теоретичних проблем є перспективою наших подальших наукових досліджень.

Література:

1. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.; Л., 1956.
2. Кузнецов П.И. Учебник турецкого языка. Завершающий курс. – М., 2000.
3. Айляров Ш.С. Развёрнутые члены предложения в современном турецком языке. – М., 1974.
4. Seyfettin Ö. Perili Köşk // Сорокін С.В. Читаймо та розмовляймо турецькою. Практикум з усного та писемного мовлення для студентів III курсу. – К., 2005. – С. 98–103.